

Vi manglede ALT
- sygeplejersker og sygepleje
under besættelsen 1940-45

Dansk
Sygeplejehistorisk
Museum

Vi manglede ALT

- sygeplejersker og sygepleje under besættelsen 1940-45

Læs mere: www.dshn.dk

Forsidefoto: To sygeplejeelever iført beredskabsdragter på Kolding Sygehus under en luftværnsøvelse under besættelsen. Dansk Sygeplejehistorisk Museum.

Dansk Sygeplejehistorisk Museum
Dansk Sygeplejeråd
April 2018

Førord

Særudstillingen "Vi manglede ALT - sygeplejersker og sygepleje under besættelsen 1940-45" udgør en del af et stort projekt, som Dansk Sygeplejehistorisk Museum har gennemført fra 2016 til -18. Formålet var at indsamle erindringer fra sygeplejersker og sygeplejeelever under den tyske besættelse med henblik på at sikre dem til brug for forskere, historikere, studerende og andre.

Sygeplejemuseet havde i forvejen en del erindringer med små glimt fra besættelsesårene, men ikke nogen samlet beskrivelse af, hvordan livet på sygehusene formede sig for plejepersonalet i en tid med vareknaphed og rationering. Det rejste spørgsmålet: Hvordan kunne man overhovedet udføre forsvarlig sygepleje uden ordentlig sæbe, bomuld til sengetøj og forbindinger, hvordan klarede man bespisningen af de mange patienter og det store personale, og hvordan foregik evakueringen af patienterne til beskyttelseskældrene under luftalarm?

Det kom der mange gode svar på, men i tilgift kom der utallige historier om den tids arbejds- og uddannelsesvilkår og hverdagen på et sygehus under krigen. Endelig kom der overraskende mange dramatiske historier om jøder og modstandsfolk, der brugte sygehusene som effektive og diskrete skjulesteder, der hjalp dem videre på flugten til Sverige.

Ud over udstillingen er der udgivet en bog, der bygger på de mange interviews. Her kan man læse om mange aspekter af livet på et sygehus under besættelsen, de store begivenheder som den tyske invasion den 9. april 1940, folkestrejken i København 1944 og befrielsesdagene i maj 1945 og de mange og helt specielle udfordringer, som varemangel og rationering gav sig udslag i. Derudover hører vi om skjulte modstandsfolk, jødeaktionen i 1943 og de skræmmende oplevelser, det førte med sig for en ung sygeplejeelev. Læs mere om bogen på de sidste sider.

Hele projektet ville ikke have været muligt uden stor og velvillig fondsstøtte fra Kolding Kommunes Kulturudvalg, Aage og Johanne Louis-Hansen Fond, Kong Christian den Tiendes Fond, Alfred Good's Fond, Toyota-Fonden, Konsul George Jorck og Hustru Emma Jorck's Fond, Frimodt-Heineke Fonden og Jyllands-Postens Fond.

Grete Christensen

Formand for Dansk Sygeplejehistorisk Museums bestyrelse
Formand for Dansk Sygeplejeråd

Besættelsen af Danmark 1940-45 – kort fortalt

Under 2. verdenskrig var Danmark besat af Tyskland. I modsætning til de øvrige besatte lande i Europa slap Danmark igennem krigsårene på lempelige vilkår - relativt set. Danmark blev betragtet som "Tysklands spisekammer", og det var vigtigt for tyskerne at holde leverancerne af kød, korn og mejeriprodukter kørende.

Danmark blev besat den 9. april 1940, og efter få og spredte kampe valgte den danske regering efter samråd med Christian X at overgive sig. De tyske soldater blev en del af gadebilledet, og befolkningen skulle nu vænne sig til tanken om, at de ikke længere var herrer i eget hus.

Den første konsekvens af besættelsen var, at alle vinduer og døre skulle mørklægges, når mørket faldt på den 9. april. Danskerne fik travlt med at hænge sort papir, stof, sække og andet for vinduerne, og mørklægningen ved solnedgang blev en fast rutine de næste fem år. Det var ikke bare vinduerne, der blev blændet om natten. Der blev skruet også voldsomt ned for gadebelysningen, så det var en udfordring at finde rundt i gaderne.

Meget hurtigt begyndte der at blive mangel på en lang række varer. Benzin, kaffe og the var blevet rationeret allerede i 1939, og efter besættelsen fulgte sukker,

Tyske transportmaskiner over Rådhuspladsen i København den 9. april 1940. Foto: Frihedsmuseet.

margarine, kød, tekstiler og meget mere efter. Husmødrene kom på en stor opgave med at opfinde nye retter af det, der stadig kunne skaffes, og med at lappe og stoppe det alt mere slidte tøj.

Danskerne oplevede ikke de voldsomme luftangreb, som England og Tyskland var udsat for. Men der var nogle mål, som englænderne ville have ram på: Tyske lufthavne og Gestapos hovedkvarterer. En gang gik det galt, og de engelske bomber ramte den Franske Skole i København, hvor 93 børn og 16 voksne blev dræbt.

I de første år af besættelsen var der ikke mange tegn på modstand mod den ufrivillige besættelse, men med tiden strammede tyskerne grebet, og i 1943 kom det til store uroligheder, der fik besættelsesmagten til at erklære undtagelsestilstand. Det endte med, at den danske regering valgte at deponere sin afgang hos kongen, og embedsmændene måtte overtage den daglige styring af landet i et alt mere vanskeligt samarbejde med besættelsesmagten.

Som følge af tyskernes skærpselser overfor befolkningen kom turen nu til de danske jøder. Jøderne i resten af Europa var udsat for en hårdhændet udryddelse, som deres danske "racefæller" hidtil havde undgået. Det gav startskuddet til en storstilet aktion, hvor den danske befolkning i løbet af få uger hjalp 7.000 danske jøder over Øresund til det neutrale Sverige. I det arbejde gik sygehusene foran og fik i

Fiskerbåd med jøder på vej fra Grønsund til Ystad i Sverige i oktober 1943, fotograferet af en af flygtningene, Mogens Margolinsky. Det er et af de meget få billeder, der er taget under selve flugten. Foto: Frihedsmuseet

Ruinerne af den ødelagte koncertsal i Tivoli, der var bygget i 1902 i maurisk stil. Den nuværende koncertsal blev opført i 1954-56 på stort set det samme sted. Foto: Dansk Sygeplejehistorisk Museum.

løbet af ganske få dage organiseret arbejdet med at skjule jøderne og transportere dem til kysten og ombord på danske fartøjer.

Herefter steg modstanden i befolkningen. Den illegale modstandsbevægelse optrappede sine aktiviteter med sabotage af jernbaner og industrier, der arbejdede for tyskerne. Besættelsesmagten svarede igen ved at jage modstandsfolkene og skærpe straffene for illegalt arbejde. I 1944 var omkring 6.000 danskere sendt til tyske koncentrationslejre.

I september 1944 blev det danske politi taget og sendt i tyske kz-lejre, og fra nu af var det værnemagten, der skulle opretholde ro og orden i samarbejde med danske nazi-sympatisører. Det gav sig udslag i en øje-for-øje-tand-for-tand-justits, der med voldsom brutalitet blev håndhævet gennem nedskydning af tilfældige personer og sprængning af populære bygninger som for eksempel Tivoli i København.

Men tyskernes krigslykke var vendt, og i det tidlige forår 1945 nærmede de vestallierede og de russiske tropper sig hinanden på deres vej mod Berlin. I Danmark var det hele overstået om aftenen den 4. maj, hvor fredsbudskabet lød fra London. Bortset fra på Bornholm, der den 9. maj 1945 blev besat af russiske styrker, der først forlod øen igen den 5. april 1946.

*Sygeplejersker på Rigshospitalet drikker formiddags"kaffe" på kanten af badekarret.
Foto: Dansk Sygeplejehistorisk Museum*

Vi manglede alt

Besættelsen fik store konsekvenser for sygehusene og for sygeplejerskerne. Først og fremmest ramte varemanglen hårdt, og plejepersonalets opfindsomhed kom på en hård prøve, når de skulle kompensere for manglende sengetøj, forbindinger og meget andet. Manglen på sæbe og varmt vand betød, at den almindelige hygiejne faldt drastisk, og lus og utøj florerede i alle samfundslag. Nogle sygdomme blussede op igen, som for eksempel tuberkulose.

På sygehusene mærkede man de samme restriktioner, som gjaldt for den øvrige befolkning. Personale og patienter skulle aflevere deres rationeringsmærker, og menuen blev alt mere kedsommelig, som krigen skred frem. Fra fortællinger om sygehusene under besættelsen ved vi, at man var prisgivet den herskende sygehusøkonoma, der administrerede indkøb og rationeringsmærker. Nogle var dygtige til at købe ind og tilberede de forhåndenværende råvarer, andre var ikke.

Danskerne sultede ikke under besættelsen. Men fødevarer var rationeret, og nogle af rationerne var meget små i forhold til, hvad danskerne havde været vant til. Til gengæld var der rigeligt med havregryn, byggryn og lignende til alle. Måltiderne bestod derfor primært af mættende retter som grød og diverse mælkesupper, der kunne lægge en solid bund. Mange af de importerede varer blev erstattet af fanta-

sifulde erstatningsprodukter. For eksempel lavede man marcipan af kartofler og mandelessens.

Kaffe var det, man savnede mest. Før krigen havde man drøjet den dyre kaffe med kaffetilsætning lavet af cikorieplanten. Nu kom "kaffen" til at bestå af kaffeerstatning, Richs eller Danmark, og rugkerner eller andre kerner, der var blevet ristet og malet. Det smagte ikke godt, men man vænnede sig.

Slik og kager var ikke til at få i førkrigs kvalitet. Til gengæld kom der erstatninger for snart sagt alt. Krydderier, pulvere, der kunne piskes op i mælk eller kaffefløde og bruges som flødeskum, kakao og chokolade. Alt bestod af noget andet end det, det skulle forstille. Når sygeplejeeleverne ville hygge sig på værelserne om aftenen, så vankede der rugkaffe, æggesnaps, havregrynsgugler eller krigs-wie nerbrød: franskrødsskiver stegt på panden.

Personlig hygiejne og utøj

På nogle områder var sygehusene privilegerede i forhold til resten af befolkningen. Der blev fyret, så der var en vis varme indendørs, og der var som regel varmt vand en gang om ugen. Alle andre måtte klare sig med etagevask i koldt vand. I kombination med, at sæbe blev rationeret og "strakt", så det til sidst bestod af 80% ler, nåede den personlige hygiejne i befolkningen et lavpunkt. Lus og fnatmider havde kronede dage. Aflusning var fast procedure ved modtagelsen af en ny pa-

Børkop Højskole, forskoleeleverne øver sig i aflusning, 1940'erne. Foto: Dansk Sygeplejehistorisk Museum.

tient, og fnatkure blev den mest forhadte behandlingsopgave blandt sygeplejeeleverne. En fnatkur bestod i grundig indsmøring af patienten fra top til tå med en svovlleversalve, der stank af rådne æg. Det foregik med de bare hænder, og det skete ikke så sjældent, at eleverne selv blev smittet i processen.

På sygehuset kunne man komme ind og få en ambulant fnatkur. Patienten stillede iført gammelt tøj, og så blev han smurt ind fra top til tå i den ildelugtende salve. Derpå gik han hjem og kom igen den næste dag for at få et grundigt bad. Nogle steder var fnatplagen så alvorlig, at der blev indrettet særlige fnatambulatorier, for eksempel på Bispebjerg Hospital. Den eneste offentlige transport til hospitalet var sporvognslinje 10, der i folkemunde gik under navnet "Fnatmiden"

Tøj, linned og forbindinger

Uld og bomuld var importvarer, så det blev hurtigt rationeret. De første par år klarede man sig med det, man havde købt før krigen, men senere begyndte det at knibe. Lagner, uniformer og forbindinger begyndte at blive godt slidte, selv om sygehusenes systuer lappede og stoppede på livet løs. Til sidst måtte man gå over til cellulid, der var vævet af erstatningsprodukter af hør, brændenælder og andre plantedele. Det krøb i vask, var ikke slidstærkt og var ikke velegnet til sengetøj og forbindinger.

Man sparede på sengetøjet ved at vende det, så den rene side kom opad, og ved at

En elev ruller bind op på en fodbetjent bindrulle. I baggrunden ses lamper med kulbuelys til behandling af for eksempel lungetuberkulose, Holbæk Sygehus 1940-43. Foto: Dansk Sygeplejehistorisk Museum.

udsætte skift af sengetøjet i flere uger. Det gik ud over renligheden og ikke mindst æstetikken, der stod højt på sygeplejens værdiskala. En nyredt sengestue, klar til stuegang med pressefolder på lagnerne og skarptskårne hjørner, rene patient-skjorter og patienter i retstilling i sengene var noget, enhver sygeplejeelev blev målt på. Nu måtte de gamle sygeplejersker vende det blinde øje til og acceptere det krøllede og nussede sengetøj, og at patienterne ikke fik skiftet underlagen i løbet af en flere uger lang indlæggelse. Det må have smertet mangt et stolt sygeplejerskehjerte.

Forbindinger var et kapitel for sig. Før krigen var man vant til at vaske og genbruge forbindinger, og det blev man ved med op gennem besættelsen. Ethvert ledigt øjeblik blev brugt til at rulle bind, og til sidst brugte man alt, der kunne bruges, også papirbind. Kun de mest lasede og snaskede forbindinger blev smidt ud.

Vi manglede cykeldæk og -slanger

Gummi var en vigtig importvare, og det var næsten umuligt at skaffe. Og cyklen var nødvendig, for den offentlige transport blev skåret kraftigt ned under krigen. Hvis man skulle nogen steder, tog man cyklen, også når man skulle fra den anden ende af landet til den anden.

En fast beskæftigelse under krigen, en sygeplejeelev på Gentofte Amtssygehus lapper sin cykel. Foto: Dansk Sygeplejehistorisk Museum.

Det var bestemt ikke uproblematisk at cykle under krigen. Det var næsten umuligt at skaffe cykelslanger og -dæk, så man fik lært at lappe sin cykel i en fart. I stedet for gummidæk og gummislanger eksperimenterede man med faste dæk af korkpropper, af træ, reb eller klude. Der var nu ikke noget af det, der rigtig virkede

Hjemmesygeplejersker og sundhedsplejersker var helt afhængige af cykler i deres arbejde. De fik hjælp af Dansk Sygeplejeråd, der forhandlede med Varedirektoratet. Dansk Sygeplejeråd sørgede så for, at hjemmesygeplejerskerne og sundhedsplejerskerne kunne ansøge om cykelgummi og få det leveret.

Vi gav husly til jøder og modstandsfolk

Den tiltagende modstand mod besættelsesmagten kunne også mærkes på sygehusene. Mange læger og sygeplejersker deltog aktivt i modstandskampen, men stort set alle ansatte blev mere eller mindre ufrivilligt involveret, fordi sygehuse-
ne var vigtige for modstandsfolk og jøder på flugt. På sygehuset kunne de hurtigt gemmes væk i en seng og under en diagnose, og mange sygehuse deltog i organiseringen af den vigtige flugtrute til det neutrale Sverige.

Sygehusene, specielt i København og omegn, blev for alvor involveret under jøde-

En tunnelgang under Bispebjerg Hospital, der var et af de hospitaler, der aktivt hjalp jøder og modstandsfolk til Sverige. Foto: Dansk Sygeplejehistorisk Museum.

aktionen oktober 1943. I løbet af få dage var der stablet en imponerende flugtor- ganisation på benene, der i de følgende år blev brugt af modstandsbevægelsen. Sygeplejersker og elever måtte vænne sig til, at frihedskæmperne dukkede op, overnattede og tog af sted til Sverige næste dag. Tyskerne vidste det, og det skete, at nattevagtseleven stod ansigt til ansigt med Gestapo, mens hun havde folk på flugt gemt på afdelingen.

Det, der i dag kan undre, er at hele den trafik kunne gå så relativt godt. Der var utroligt mange, der var involveret, eller som bare vidste, at der foregik noget. Man har hele tiden løbet en risiko, men der har været tjek på, hvor der var tyskvenligt personale, og så undgik man bare de afdelinger. Lige så tankevækkende er det, at modstandsfolkene så tillidsfuldt brugte sygehusene som skjulested. Man vidste, at nogen af sygehusene var gode nok, som for eksempel Bispebjerg Hospital og Diakonissestiftelsen, hvor de trygt kunne henvende sig. Men alle de andre steder, hvordan kunne de være sikre på, at det var sikkert at komme der?

Det kan kun blive gætværk, men det har formentlig været kendt i modstandskred- se, hvor det var trygt at gå hen og hvilke steder, man skulle undgå. Hvad angår diskretionen blandt sygehusenes store personale, er der udsagn i interviewene, der tyder på, at der herskede en stemning af at være fælles om noget væsentligt.

Selv om der har været mange diskussioner om myten om det sagnomspundne sammenhold under besættelsen, er der ingen tvivl om, at sygehusene udgjorde specielle fællesskaber. En læge har beskrevet stemningen på Bispebjerg Hospital under den store folkestrejke i København i 1944, der understøtter den påstand.

”Til trods for de mange sørgelige og uhyggelige ting, man blev vidne til, var der alligevel en egen hygge over disse dage. Jeg tror særlig, den opstod blandt alle dele af hospitalets personale. Alle var ivrige efter at hjælpe hinanden og at yde deres bedste”.

Det strenge hierarki og kravet om lydighed fra plejepersonalets side har også gjort sit.

Bog om sygeplejersker og sygepleje under besættelsen

Den tyske besættelse af Danmark 1940 til 1945 vækker fortsat fascination, og der kommer stadig nye historiske værker om forskellige aspekter af besættelsen. Her er så historien om, hvordan de fem år blev oplevet på danske sygehuse af unge sygeplejersker og sygeplejeelever. Det var unge kvinder, de fleste af dem uden større interesse i politik, lukket inde i det mini-samfund, et sygehus udgjorde den gang, hvor det meste af sundhedspersonalet havde pligt til at bo på arbejdspladsen.

Bogen bygger på omkring 50 interviews med sygeplejersker, der arbejdede som færdiguddannede sygeplejersker eller var sygeplejeelever under besættelsen. Formålet med projektet var at samle deres historier med henblik på videre forskning og formidling, inden det var for sent.

Oprindeligt var målet med projektet at indsamle viden om, hvordan hverdagen på sygehusene blev påvirket af de restriktioner, der fulgte af besættelsen, men det viste sig hurtigt, at sygeplejerskerne havde oplevet langt mere end først antaget.

Ud over at høre om, hvordan man kæmpede for at udføre en forsvarlig sygepleje trods mangel på sæbe, sengetøj og forbindinger, så hører vi her i detaljer også om, hvordan det var at være elev på et tidspunkt, hvor sygeplejerskeuddannelsen mange steder var mildest talt tilfældigt tilrettelagt, om arrige afdelings- og oversygeplejersker og om misbrug af eleverne som billig arbejdskraft.

Ydermere hører vi om, hvordan sygehusene gemte jøder og modstandsfolk på flugt. Det er ikke ukendt, at det skete visse steder, men det har været langt mere

Bogen "Vi talte ikke om det, men vi vidste det - Sygeplejersker og sygepleje under besættelsen 1940-45" kan købes på sygeplejemuseet og i Dansk Sygeplejeråd. Se næste side.

udbredt, end historieskrivningen vidner om. De fleste af sygeplejerskerne i projektet var elever på det tidspunkt, og deres uddannelsesår var præget af den usikkerhed, der herskede. Ikke bare på grund af luftalarmer dag og nat, men også meget konkret i form af modstandsfolk, der bare dukkede op, skulle have en seng at sove i, og som skulle af sted til Sverige dagen efter. I hælene på dem kom ind i mellem tyske Gestapo- og danske Hipo-folk, som den unge elev måtte finde ud af at tackle helt på egen hånd i nattevagten. Eleverne betragtede sig ikke som modstandsfolk. De befandt sig bare på et sted og i en rolle, hvor det var umuligt ikke at blive involveret i større eller mindre omfang.

Endelig hører vi om besættelsens forskellige dramatiske milepæle set med unge øjne, besættelsen den 9. april 1940, folkestrejken i 1944, befrielsen i 1945 og de store bombardementer af Nexø og Rønne i dagene efter befrielsen.

Kort sagt, det er historien om besættelsen set fra et sygehusperspektiv af unge kvinder, der lærte at tie og ikke stille spørgsmål, men som udmærket vidste, hvad der foregik.

Bogen kan købes

- **på sygeplejemuseet i Kolding**
- **i Dansk Sygeplejeråd, Sankt Annæ Plads 30, 1250 København**
- **eller på museets hjemmeside www.dshh.dk.**

Pris: 50,- kr.

Ved forsendelse lægges fragten til prisen.

Dansk Sygeplejeråd

Sankt Annæ Plads 30, 1250 København K

Telefon 33 15 15 55

dsr@dsr.dk www.dsr.dk